

VAŽNOST KRETANJA LJUDI I IDEJA U POMICANJU SPOZNAJA O PROSTORU: PRIMJER OSMANSKOG POMORCA IZ 16. STOLJEĆA

U članku se preispituju mogućnosti ranonovovjekovnog transfera ideja i kartografskih informacija vezanih uz osmansko-kršćanske ratove i putovanja Sredozemljem Piri Reisa. U teorijsko-metodološkim okvirima kulturne povijesti i preispitivanja intelektualnoga transfera, a na temelju komparativne analize osmanskih i mletačkih portulanskih karata, kao i dviju osmanskih karata svijeta, revalorizirana je osmanska kartografska produkcija 16. stoljeća. Ujedno je i kontekstualiziran rad Piri Reisa na praktičnim plovidbenim kartama, koji je u okviru te državne tradicije bio iznimka, a ne pravilo. S obzirom na to da kvalitetan spoj karte i narativnog peljara, kao što je bio Kitab-i Bahriye, ne nalazimo ranije, čak i na susjednim mletačkim obalama, razvidno je da se radi o izvanrednom kartografu koji je izvorsno kombinirao osobnu mogućnost pristupa stranim geokartografskim informacijama, kartama i drugim izvorima, s bogatim vlastitim iskustvom plovidbe koje mu je omogućilo da u moru podataka kojima je raspolagao odabire najkvalitetnije.

Svojim je radom Reis pridonio transferu geografskih informacija, usvojio ih i primijenio na sebi i svojoj kulturi prihvatljiv način, čime je pokazao otvorenost osmanskog intelektualca u posredovanju znanja među civilizacijama.

Ključne riječi: osmanska osvajanja, kulturni transfer, portulani, Piri Reis, Kitab-i Bahriye

1. Uvod

U starim kartama kao svjedočanstvima svoga vremena nalazimo poznate geokartografske informacije, ali ih valja percipirati i kao subjektivne konstrukcije, odnosno kao odraz političkih programa i pretenzija, rekonstrukcije nečijeg vjerskog, etničkog i kulturnog identiteta; drugim riječima, kao prostorni imaginarij sastavljen od prostornih prikaza, u kombinaciji geografske stvarnosti i autorove imaginacije¹. Dekonstrukcija subjektivnog na karti i čitanje tog specifičnog izvora „između redova“, odnosno izvan okvira postojećeg usustavljenog i standardiziranog kartografskog kôda nameće potrebu za transdisciplinarnim pristupom, posebno u svjetlu današnjeg obilja mogućih diskurzivnih varijanti. Srednjovjekovni, pa i ranonovovjekovni kartografski obrasci, premda temeljeni na nizu simbola zajedničkih u određenoj zajednici kao svojevrsnom metajeziku², odražavali su razlike u proizvodnji sadržaja i kartografskoj uporabi tog medija, pri čemu su za hrvatsku kopnenu unutrašnjost od najvećeg značenja bili njemački i austrijski kartografi, a potom mletački autori za teritorij priobalja i otoka te osmanski kartografi za prostor bosanske unutrašnjosti

¹ Dubravka Mlinarić – Snježana Gregurović, „Kartografska vizualizacija i slika Drugoga na primjeru višestruko graničnih prostora“, *Migracijske i etničke teme*, 27/3, 2011, 345-373, 98.

² Dubravko Škiljan, *Mappa Mundi*, Zagreb 2006, 15.

i dalmatinskoga zaleđa. U mentalnom konceptualiziranju i prezentiranju prostora, na zapadnjačkim kartama dominirali su simbolični obrasci u službi prozapadnih svjetovnih (imperijalnih, političkih, kulturnih) i vjerskih (kršćanskih) svjetonazora i/ili ideologija. No, kad ih usporedimo kao kulturalne tekstove koje je moguće višestruko interpretirati³, u kontekstu perspektive nastanka, kulturnog i žanrovskog kôda te njegovih regula, na kartama hrvatskih zemalja osmanske provenijencije – kao jedini odraz kartografske tradicije izvan kršćanskoga kulturnog kruga – koristili su se slični srednjovjekovni modeli posredovanja stvarnosti. Na razini simbola te su karte preispitivale i predočavale čovjekovo mjesto na Zemlji u okvirima vladajućih ideologija, zasnovanih na sustavu moći elita (svjetovnih ili crkvenih). Na mimetičkoj su razini imale zadatak oponašati, odnosno dočaravati geografsku stvarnost te su služile praktičnoj svrsi, poput, primjerice, velikog broja plovidbenih karata i portulana.⁴ No, jesu li se ti smjerovi kartografskog razvitka odvijali autonomno unutar osmanske tradicije, kao što je to bio slučaj na Zapadu, ili je mobilnost ideja i transfer znanja preko civilizacijskih granica imao važniju ulogu, tek ostaje pitanje. Primjenom komparativno-analičke metode uspoređuju se geografsko-plovidbeno-kartografski izvori osmanske provenijencije s europskom (prvenstveno mletačkom) gradom, s ciljem pronalaska smjera transfera ideja i koncepata percepcije geografskih prostora, kao i specifičnosti te originalnosti rekonstruiranih vještina i znanja u njima. Sinteza raspoloživih informacija koje je Piri Reis kao strani i neprijateljski moreplovac⁵ na istočnojadranskim obalama mogao imati provedena je u nekim ranijim istraživanjima⁶, ali povratan utjecaj tih noviteta na osmansko-islamski razvoj kartografije nešto je slabije poznat.

2. Teorijsko-pojmovni okvir

Iako su granice kulturno, jezično i civilizacijski različitih svjetova na istočnim rubovima hrvatskih zemalja bile jasne i odvajale dva kulturna kruga, one su u svojoj fluidnosti generirale i podržavale različite oblike mobilnosti. Osim kretanja ljudi, roba, oružja i životinja, taj je kulturni transfer uključivao mobilnost riječi, koncepata, imaginativnih formi i ideja, a posebno slika, pa i kartografskih imaginacija i vizualizacija novih i geografski nepoznatih prostora.⁷ Promatrajući kulturni transfer, bar na način kako ga definira sociolingvistika, možemo se zapitati kako je on u 16. stoljeću na Sredozemlju funkcionirao izvan jezičnih

³ John B. Harley, „Deconstructing the map“, *Cartographica*, 26/2, 1989, 1-20.

⁴ Sa subjektivno konstruiranim i namjerno zavodećim komponentama potencijalnog dovođenja u zabludu korisnika kartografske informacije. Mlinarić, „Stare karte Dalmacije promatrane kroz prizmu neokartografije: Čitanje povijesno-geografskih reprezentacija 16. i 17. stoljeća“, u: *Dalmacija u prostoru i vremenu – Što Dalmacija jest, a što nije?*, ur. Lena Mirošević – Vera Graovac Matassi, Zadar 2014, 89-100, 91.

⁵ Uloga vještoga stranca koji terenskim radom pridonosi protoku informacija i boljem poznavanju novih zemalja u prošlosti je pripala i nekima od hrvatskih kartografa. Oni su pionirski ili novim metodama kartirali strane zemlje, poput Ruđera Boškovića u Papinskoj Državi, Ferdinanda Konščaka u Kaliforniji ili Martina Rote u arhipelagu istočnoga Sredozemlja. Mlinarić, „Stare karte“, 94.

⁶ Mithad Kozličić – Mlinarić – Marta Andrić, „Zadarski akvatorij u Piri Reisoj Knjizi pomorstva iz 1526. godine: Pomorsko-geografske slike dijela hrvatskoga Jadrana“, *Geoadria*, 20/2, 2015, 119-147.

⁷ Manuela Rossini – Michael Toggweiler, „Cultural Transfer: An Introduction“, *Word and Text – A Journal of Literary Studies and Linguistics*, 4/2, 2014, 5-7.

kompetencija.⁸ Tvorci „nove kulturne kartografije“, poput Harleyja (1989.) i Craiba,⁹ pokazali su svojim radovima da ni u translaciji u žanru ikonografije, geografije i posebno geokartografije transfer nije bio zanemariv. Ranonovovjekovni su period obilježile mreže isprepletenih socijalnih veza najrazličitijih vrsta, od obiteljskih i ekonomskih do znanstvenih i umjetničkih, na kojima je takav transfer i počivao od mikro- do makrorazina. Tipičan je takav veći zamašnjak europeizacije Zapada, potpuno različit od srednjovjekovnih praksi, bio model širenja utjecaja talijanske renesanse od 15. do 17. stoljeća. Njime su se internalizirala određena znanja, tehnike i kompetencije među kulturama. Premda se pojava Piri Reisa može smatrati izuzetkom i epizodnom pojavom jer njegova postignuća nisu potaknula škole pratitelja ili učenika da mu se pridruže, on je, osim na površinskoj razini transfera informacija, bio važniji na dubljoj razini premošćivanja barijere koju su njegova vlastita kultura i tradicija pred njega postavljale. Minimalno „žrtvujući“ neke njene uvriježene i općeprihvaćene postavke i načine percipiranja prostora, u osmansku je kulturu unosio nove i svježije informacije te pridonosio boljem upoznavanju dalekih krajeva među sunarodnjacima.¹⁰ Najprije se i sâm upoznao s tuđom kulturom i znanjima, potom ju je shvatio, ali i na najvišoj razini preuzeo i slobodno preradio te implementirao u svoj rad. Do takvih se saznanja može doprijeti čitanjem između redova njegovih tekstova (u slučaju karte kao ilustrativnog dokumenta), bez ograda konkretnog žanra, odnosno njegova kano- na.¹¹ Onovremeni vizualni prikazi, odnosno slike ili reprezentacije¹², uključujući i karte, imali su kapacitet stvaranja i potvrđivanja određenih identiteta i obrazaca pripadanja, tj. kartografskog konstruiranja i vizualiziranja Drugoga¹³ s pomoću njegovih (najčešće stereo- tipnih) odrednica kojima se razlikovao od samopercepcije, kao svojevrstan dijametričan odraz. Bitnu je ulogu pritom imao smještaj hrvatskih zemalja na višegraničjima, odnosno na mjestu prelamanja i dodira različitih imperija (osmanskoga, habsburškoga i mletačkoga), a posredno i različitih kartografskih narativa, kojima su Beč, Venecija ili Istanbul kartografski prezentirali ideologije i državne politike/strategije. S obzirom na obilje socijalnih kontakata između istočnih i zapadnih susjeda, Jadran je predstavljao prije ekonomski i kulturni most nego barijeru u kulturnom i intelektualnom, ali i u drugim vrstama transfera. Dodiri

⁸ Premda je to izvorno ishodište analitičkog diskursa, njegove komponente i odjeci mogu se obuhvatiti i u antropološkim, sociološkim i psihološkim analizama, posebno kada zahvaćaju komunikatore iz različitih ne samo zemalja i jezika, većih i kulturnih, etničkih, klasnih krugova. Yan Zhou, „The Impact of Cultural Transfer on Cross-cultural Communication“, *Asian Social Science*, 4/7, 2008, 142-146.

⁹ Raymond B. Craib, „Cartography and power in the conquest and creation of New Spain“, *Latin American Research Review*, 35/1, 2000, 7-36.

¹⁰ Zhou, „The Impact“, 142, 143.

¹¹ Isto, 146.

¹² Pojam slike ili predodžbe o prostoru preuzet je iz imagologije kao zasebne istraživačke grane, dok je termin reprezentacije posuđen iz kulturnih studija, a oba funkcioniraju i u humanističkom okružju. Slike istočne obale Jadrana u radovima Piri Reisa rezultat su i složene mreže kulturnih reprezentacija s brojnim slojevima konotativnog značenja, ali su i posredovane komunikacijskim kôdom kartografskih izvora. Više u: Davor Dukić – Zrinka Blažević – Lahorka Pejić-Poje – Ivana Brković (ur.), *Kako vidimo strane zemlje: uvod u imagologiju*, Zagreb 2009.

¹³ Upravo su prostori kontakata na periferijama velikih svjetskih imperija na istočnom Jadranu pogodovali kontinuiranoj razmjeni ljudi, roba i ideja u ranom novom vijeku te su usporedno utjecali na oblikovanje kulturnih kategorija istosti i različitosti. E. Natalie Rothman, *Between Venice and Istanbul: Trans-imperial subjects and cultural mediation in the Early Modern Mediterranean*, Michigan 2006, 119-120.

svjetova na istočnom Sredozemlju bili su određeni drugačijim praksama Osmanlija. Osim političko-ideoloških razlika, od kršćanske Europe razlikovali su se društveno, religijski, kulturno i civilizacijski (način računanja vremena, specifični jezici, osmanski prilagođen arapski alfabet, religija, dvojstvo timarskoga i vazalnoga feudalnog sustava). Slično kao i Habsburgovci, nastojali su izvući najbolje od heterogenog demografskog potencijala, a različite religije, jezici i kulturno nasljeđe osmanskih podanika iziskivali su minimum tolerancije različitih svjetonazora, posebno na civilizacijskim rubovima. Krajiška su društva i ovdje posjedovala višestruke identitete i autoritete, koji su, pak, stvarali brojne alteritete, pri čemu su konfrontirani interesi manjinskog i većinskog, elitnog i pučkog, središta i periferije.¹⁴ Upravo zbog takve konstrukcije kartografske stvarnosti, što svaka karta jest, elementi političkih programa i kartografskih tradicija odražavali su se u diseminaciji informacija upitne vjerodostojnosti. Balansiranje interesa uz borbu za premoć utjecaja između Istoka i Zapada nerijetko je rezultiralo čak i tendencioznim manipulacijama višeslojnih kartografskih poruka.¹⁵ Pored navedenog primjera, elementi razlikovanja koji su determinirali viđenje Drugoga kretali su se u širokoj lepezi – od ekonomskih, kulturnih i obrazovnih, jezičnih i političkih do etničkih, pa čak i zdravstvenih – pri čemu su vjerski kontrast kršćanskog svijeta i nadiranje osmanske civilizacije kao nevjernika s istoka predstavljali jedne od najsnažnijih komponenti razlikovanja Drugih od Nas¹⁶. Pored službovanja kartografa, oslikavanje Drugog ovisilo je i o vrsti i načinu komunicirane poruke, bilo da je bila smještena u vojno-stratešku, vjersku ili, strogo uzevši, dekorativnu ilustraciju. Diseminacija poruke s karte mogla je imati informativnu, ali i propagandnu namjenu u složenim odnosima između različitih političkih subjekata, imperijalnih i lokalnih interesa.¹⁷

Srednjovjekovna su islamska društva drugačije poimala Sredozemlje od zapadnjačkog (rimskog) svijeta. Dok je al-Idrisi u 12. stoljeću primijenio tradicionalni grko-muslimanski obrazac Ptolemeja, islamski kartografi bili su upoznati s europskim konceptom Sredozemlja, koje razdvaja svijet na tri kontinenta, iako nisu bili pod njegovim utjecajem. Više ih je privlačila uloga unutarnjeg mora koje povezuje sve okolne obale.¹⁸ Simbolička tradicija slična europskim kartama svijeta (*mappae mundi*) dominirala je i islamskim kartama srednjeg vijeka. U usporedbi sa zapadnim izvorima, npr. takvom kartom iz Hereforda nastalom oko 1300. godine, Idrizijev rad ukazuje na geografski superiornije znanje, premda će izvorna

¹⁴ Kozličić – Mlinarić – Andrić, „Zadarski akvatorij“, 122.

¹⁵ Kao što je to na primjeru dvojne karte s panoramom i tlocrtnim planom Petrinje učinio njemački autor Houfnaglius 1618. godine. Izborom matematičko-geodetski i podatkovno superiornijeg tlocrtnog plana „kršćanske“ Petrinje iz 1596. implicirao je inferiorniji potencijal „turske“ Petrinje, a posredno i važnost grada, njegova stanovništva te cijelog pograničja kao dio nazadnog i zaostalog svijeta. Mlinarić – Gregurović, „Kartografska vizualizacija“, 365-367; Borna Fuerst-Bjeliš, „Imaging the Past: Cartography and Multicultural Realities of Croatian Borderlands“, u: *Cartography – A Tool for Spatial Analysis*, ed. Carlos Bateira, Rijeka 2012, 295-312, 296, <http://dx.doi.org/10.5772/46223> (posjet 20. 9. 2017); Mlinarić – Mira Miletić Drder, *Zbirka Novak. Mappae Croaticae u Zbirci zemljovida i atlasa*, Zagreb 2017, 23.

¹⁶ Više o vizualizaciji tog fenomena v. u radu: Mlinarić – Gregurović, „Kartografska vizualizacija“, 359-363.

¹⁷ Srednjovjekovne tradicionalne granice (primjerice, one jurisdikcije Katoličke crkve, rimskih provincija i/ili srednjovjekovnih kraljevstava) nerijetko su se pretpostavljale promjenjivim političkim granicama s Osmanlijama, koje su se često i potpuno izostavljale s karata. Isto, 354; Mlinarić – Miletić Drder, *Zbirka Novak*, 44-56; Fuerst-Bjeliš, „Imaging the Past“, 307.

¹⁸ Cyrus Alai, „Mapping the Mediterranean: By the cartographers of medieval Islamic societies“, *IMCOS Journal*, 152, 2018, 36-46, 36.

osmanska kartografija doživjeti stagnaciju i gubiti na autentičnosti upravo pojavom renesanse i prevođenjem Ptolemeja na grčki i latinski.¹⁹ Na Piri Reisa, kao najvećeg kartografa osmanskog perioda, snažan utjecaj ostavile su portugalske, katalonske, mletačke i općenito zapadnoeuropske pomorske karte i portulani. Time ujedno nestaje klasična izvorna islamska minijaturistička kartografija, koja je kružno prikazivala stare kontinente poznatoga svijeta, vrlo slične srednjovjekovnim judeo-kršćanskim O ili T-kartama.²⁰ Nalazimo ih uložene u knjige manjih formata ili, pak, u obliku zidnih karata. Srednjovjekovna su znanja ionako težila rekapituliranju poznatih činjenica o nepoznatome te artikuliranju lokalnih vrijednosti i prava²¹, a ne pronalaženju novih²². Znatnije manja populacija u odnosu na novovjekovno razdoblje uvjetovala je da se informacije o drugim svjetovima prenose ili osobnim putovanjima (vjerska putovanja, službenički ili trgovački poslovi) ili posredstvom starih knjiga ili geografskih bilježaka.²³ Islamska su znanja prelazila Sredozemlje i prenosila se preko Sicilije i Andaluzije do sjevera Europe, uz dopunu imaginacijom za manje poznate dijelove, ali i inkorporaciju starijih deskriptivnih izvora²⁴. Zaokret predstavljaju geografska otkrića te pojava tiska, koji su približili stare dijagramske sheme svijeta antičkih majstora.²⁵ Uz taj tip karte, osmanska kartografija preuzima i svrsishodnost drugog tipa karata – uporabnih rukopisnih pojedinačnih karata namijenjenih plovidbi. One su bile naslonjene na vjersko-imperijalne obrasce koji su trebali zadiviti pa su stoga nešto slabije estetsko-vizualne kvalitete, premda je 16. stoljeće zahtijevalo snažniji upor u renesansnoj dekorativnosti.

3. Osmanska autopercepcija i ratovanja na Sredozemlju kao okvir za životni put Piri Reisa

Osmanska osvajanja bila su utemeljena na potrebi širenja posjeda u zemlji timarskoga nadarbenog sustava, a potpomognuta bogatom pomorskom tradicijom. Premda su zauzimanjem neprijateljskih brodova postale dostupne strane karte, osmanski su se pomorci mogli osloniti i na bogatu vlastitu, odnosno arapsku kartografsku baštinu²⁶ te znanje koje su naslijedili i zatekli u vlastitim arhivima²⁷. Osim potrebe za uporabnim kartama, razvoj je

¹⁹ Isto, 44-45.

²⁰ Isto, 42-43. Kao elaborati biblijskih učenja i likovni izraz crkvenih dogmi, na njima su prevagnule eklezijalne slike prikaza Zemlje kao okrugle ploče, didaktičko-moralistički pretpostavivši ikonografsko tumačenje poznatoga Starog svijeta informiranju o stvarnim geografskim sadržajima. Mirela Slukan, *Povijesna kartografija*, Samobor 2003, 84.

²¹ Harley, „Deconstructing the Map“, 1-20.

²² Peter Barber – Catherine Delano-Smith, „Image and Imagination, Maps in Medieval Europe“, u: *The Routledge Handbook on Mapping and Cartography*, ur. Alexander J. Kent – Peter Vujakovic, London – New York 2018, 117-131, 117.

²³ Isto, 118.

²⁴ Isto, 119.

²⁵ Isto, 125.

²⁶ Mlinarić, „Stare karte“, 94; Drago Novak – Mlinarić, „Jadranska obala i otoci u djelu Kitab-i Bahriye Piri Reisa“, u: *Pet stoljeća geografskih i pomorskih karata*, ur. Drago Novak – Miljenko Lapaine – Mlinarić, Zagreb 2005, 329-365, 331.

²⁷ Karte zapadnjačke provenijencije, poput bizantskih geografskih ili portulana katalonskih majstora iz 14. stoljeća, talijanskih portulana, izolara grčkog otočja Cristofora Buondelmontea ili karata Graziosa

kartografije potaknula i transliteracija Ptolemejeve *Geografije* na arapsko pismo.²⁸ Nakon pada Konstantinopola 1453. godine, daljnja ekspanzija turske vojske i mornarice istočnim i zapadnim Sredozemljem – koji su imali jedinstvenu ulogu u povijesti osmanskoga širenja – bila bi upitna i dvojbena bez kvalitetnih plovidbenih karata. Posebno bi dvojbena bila uspješnost ratova osmanske flote na Crnome moru, potpomognutih egejskim gusarima na Levantu te ratova nauštrb Venecije, Genove i iberijskih pomoraca. Pomorske baze bile su prvorazredna mjesta trgovine, ali i razmjene znatne količine informacija. U jednoj takvoj velikoj luci još iz bizantskog razdoblja, Galipolju na Dardanelima,²⁹ najvjerojatnije je rođen Piri Reis (Hacı Ahmed Muhyiddin Piri), sin Hacı Mehmeda i nećak poznatog gusara, moreplovca i admirala Gazi Kemala Reisa.³⁰ Taj je osmanski moreplovac i kartograf (1465./1470. – 1553.) plovio četrnaest godina pod stričevim patronatom zapadnim Sredozemljem u piratskim misijama, što je bila uobičajena praksa i oblik lukrativnog školovanja budućih mornara osmanske mornarice.³¹ Godine 1495. sultan Bajazid II. imenovao je Pirijsva strica Kemala admiralom, što je obitelji osiguralo priljev sredstava, ali i pristup državnim arhivima. Piri Reis je posljednjih desetljeća 15. stoljeća stjecao pomorska znanja te vodio bilješke o lukama i plovidbi uz obale sjeverne Afrike (Alžir i Tunis), Španjolske, Italije i zapadnog Sredozemlja.³² Ujedno je stjecao vojna iskustva sudjelujući u pomorskim bitkama kod Valencije, Genove, Sardinije, Sicilije i Korzike, protiv ivanovaca s Rodosa³³ te je čak zapovijedao vlastitim brodom u Kemalovoj floti u osmansko-mletačkom ratu između 1499. i 1502. godine. Sudjelovao je u napadu na Malagu 1487. godine, a potom i u prijevozu Muslimana i Židova iz Granade u sjevernu Afriku za španjolske rekonkviste Ferdinanda i Izabele,³⁴ a preuzeli su kontrolu i na plovidbenoj ruti Sicilija – Tunis³⁵. Kemal Reis je u bitkama došao do španjolskih zarobljenika s brodova, primjerice, u bici kod Valencije 1501.³⁶ Uz pomoć tih je pomoraca znatiželjni Piri Reis stjecao informacije o Novom svijetu, a možda čak i vidio neku od Kolumbovih karata, primjerice, onu iz 1498. koja je u međuvremenu zagubljena³⁷. Piri je surađivao i s Hajrudinom Barbarossom u sjevernoj Africi, posebno u napadu na francuske trgovačke brodove, a od Portugalaca sa zaplijenjenih

Benincase iz 15. stoljeća mogu se naći u knjižnicama Istanbula. Novak – Mlinarić, „Jadranska obala“, 331; Thomas D. Goodrich, „A Cartographic Innovation of Piri Reis in His Kitab-i Bahriye“, u: *CIÉPO XIV. Sempoziumu Bildirileri*, Ankara 2004, 201-210, 208.

²⁸ Fikret Sarıcaoğlu, *Piri Reis'in Dünya Haritasi 1513 / The World Map of Piri Reis*, Ankara 2014, 171.

²⁹ Svat Soucek, „Islamic Charting in the Mediterranean. Piri Re'is“, u: John B. Harley – David Woodward (ur.), *The History of Cartography, III/1: Cartography in the Traditional Islamic and South Asian Societies*, Chicago – London 1992, 263-292, 266.

³⁰ Gregory C. McIntosh, „The life of Piri Reis“, u: Isti (ur.), *The Piri Reis Map of 1513*, Atena – London 2000, 5-7, 5.

³¹ Pomorsku vještinu i sve ono što je zahtijevala nazivali su „umjetnošću pronalaska raja“. Soucek, „Piri Reis“, u: *Encyclopaedia of Islam*, 8, Leiden 1995, 308-309, 308.

³² Od 1487. do 1493. Piri Reis vodio je bilješke uz riječi: „...plovili smo Sredozemljem i nemilosrdno se borili protiv neprijatelja vlastite vjere.“ McIntosh, „The life“, 6; Salah Zaimeche, „Piri Reis and his Place in Ottoman Maritime History“, <http://muslimheritage.com/article/piri-reis-ottoman> (posjet 13. 2. 2017)

³³ Soucek, „Piri Reis“, 308.

³⁴ Zaimeche, „Piri Reis“.

³⁵ Mine Esiner Özen, *Piri Reis and his charts*, Istanbul 1998, 6.

³⁶ Soucek, „Islamic Charting“, 270.

³⁷ Isto, 271.

brodova kod Jemena saznaje vjerojatno i o njihovim osvajanjima Južne Amerike. Nakon što je Kemal Reis 1511. poginuo u brodolomu kod Rodosa,³⁸ Piri se u Galipolju posvetio teorijskom pomorstvu, tj. pomorskoj kartografiji. Pripremao je karte³⁹ kompilirajući dijelove zapadnjačkih (mletačkih i katalonskih) portulana i izolara. Dobio je priliku zapovijedati i flotilom u pratnji Ibrahim-paše u Egiptu, tijekom pohoda sultana Selima I. 1517. godine protiv Mameluka. Iste je godine u Kairu predstavio svoju prvu kartu svijeta sultanu Selimu I. Godine 1524. Sulejman I. Zakonodavac poslao je velikog vezira Ibrahim-pašu da smiri novu pobunu u Egiptu⁴⁰, pri čemu se i osobno upoznao s radom Piri Reisa i postao mu zaštitnikom. Stoga 1526. Piri poklanja *Kitab-i Bahriye* sultanu Sulejmanu, a dvije godine kasnije i svoju drugu kartu svijeta⁴¹. Godine 1547. zapovijedao je flotom na Indijskom oceanu, kojoj je uporište bilo na Suez.⁴² Dotadašnje istočno Sredozemlje zamijenio je Dalekim istokom, a 1549. sudjelovao je u ponovnom osvajanju Adena⁴³. Na svom posljednjem pohodu protiv Portugalaca kod Hormuza 1552. – 1553. nakon neuspješne opsade vratio se sa svega dva od 28 brodova, premda se ratnom brodogradnji Portugala nije izravno suprotstavio⁴⁴. Umjesto toga, odlučio se za napuštanje indijske flote jer plovila nisu bila standardno opremljena, a i posada je napustila položaje. Prema Braudelovim navodima, Reis nije ni imao brodove za oceansku bitku poput Portugalaca.⁴⁵ Usprkos svim okolnostima, zbog neuspjeha u sukobu s Portugalcima, osamdesetogodišnji je Piri Reis optužen za kukavičluk i neposluh, pa čak i za dvorsku urotu, čemu je pridonijela i kritika nekih istaknutih velikodostojnika. Nakon što ga je sâm Sulejman optužio za izdaju, pogubljen je u Egiptu 1553., a njegova značajna imovina i karte konfiscirani su te dodijeljeni državnoj riznici u palači *Topkapi Serai*.⁴⁶

4. Mobilnost znanja i kulturni transfer kao doprinos boljem poznavanju (novih) geografskih prostora

Pogranična društva bila su mjesta izravne razmjene najraznorodnijih sadržaja, a gospodarske grane koje su profitirale od te razmjene uključivale su trgovinu, pomorstvo, ratnu ekonomiju, piratstvo i gusarstvo, pljenidbe raznih vrsta. Pritom su posebno dragocjen sadržaj zapljene predstavljali brodovi i karte. Transfer informacija nije uključivao samo znanja i vještine već i geografske koncepte i predodžbe prostora. Razmatrajući rad Piri Reisa, njegovo izuzetno mjesto u osmanskoj kartografiji, posebno u kontekstu poznavanja različitih geografskih informacija, konzultiranja različitih izvora i stvaranja vlastitih kartografskih konstrukcija svijeta, nužno je vremenski kontekstualizirati njegov rad u razdoblje velikih

³⁸ Özen, „Piri Reis“, 7.

³⁹ Soucek, „Piri Reis“, 308.

⁴⁰ Özen, „Piri Reis“, 8.

⁴¹ Isto, 9.

⁴² McIntosh, „The life“, 6.

⁴³ Soucek, „Piri Reis“, 309.

⁴⁴ Isti, „Islamic Charting“, 269.

⁴⁵ Özen, „Piri Reis“, 10.

⁴⁶ McIntosh, „The life“, 7; Soucek, „Piri Reis“, 309; Novak – Mlinarić, „Jadranska obala“, 332-333.

geografskih otkrića kao intenzivnih kretanja od Staroga prema Novome svijetu, koja su obilježila zapadnjačku kartografiju toga vremena. S druge strane, Piri Reis bio je jedan od onih istraživača teoretičara koji je prihvaćao nova znanja te ih dopunjavao vlastitim idejama i osobnim iskustvom, omogućivši time napredak same osmanske kartografske produkcije. Tijekom vlastitih plovidbi Sredozemljem Piri je Reis vodio bilješke i skicirao crteže i karte sitnog mjerila, a dolazio je u kontakt i s informacijama koje su mu bile potrebne za civilnu i vojnu svrhu, ali i s posadama brodova⁴⁷. Stoga je mogao upotrebljavati znanja koja su bila dalekosežnija od njegovih, koristeći iskustvije europske pomorce i lokalne kartografe.⁴⁸ Velik izbor omogućio je kvalitetnu selekciju između brojnih tipova i razina kartografske vještine u izradi karata koje je konzultirao (od koncepcija, preko kvalitete prikupljenih podataka, vještine bakroreza, stručnih i jezičnih znanja), da bi ih mogao kompilirati i kombinirati na prihvatljiv način. Osobno mu je najviše odgovarala izrada praktičnih, točnih i korisnih navigacijskih karata. Takav oblik artikuliranja vlastitog (pomorskog) identiteta upravo u vrijeme nametnutih i forsiranih netolerancija na državnoj razini bazirao se na izrazitom transkulturalizmu, premda Piri Reis nije promicao kulturnu mnogobitnost, ali ju je prakticirao. Tom je kvalitetom Piri Reis predstavljao odmak od vremena, ali i prostora na kojima je živio i djelovao. U vrijeme kad je prodavanje i nasljeđivanje bakroreznih ploča bilo pitanje prestiža, „posuđivanje sadržaja“ s tuđih karata, odnosno dijeljenje informacija poželjno,⁴⁹ a točna geografska informacija rijetka i tražena roba, Piri Reis prepoznao je značenje i prestiž u konzultiranju što točnijeg izvora. Pritom nije umanjivao niti važnost njene estetske komponente, kao ni geografske, pa čak ni jezične.

5. Velika geografska otkrića i karte svijeta Piri Reisa: osmanske kartografske prezentacije Novog svijeta

Razvoj humanističkih i renesansnih tehnologija i kritičkih ideja o obliku i dimenzijama Zemlje koincidirao je s reotkrićem grčkih teorijskih promišljanja aleksandrijske (miletke) škole, tehničkim inovacijama u pomorstvu i brodogradnji, poput latinskog jedra za bolje manevriranje jedrenjaka, razvoja astronomije i kartografije (portulani s mrežom rumbi – linija za određivanje kursa), primjenom kompasa i astrolaba ili usavršavanjem karaka i karavela. Spoj europske tradicije te arapskog dizajna i znanja omogućavao je plovidbu otvorenim oceanima. Primat u inicijalnim putovanjima prema novim krajevima, ali i novim oblicima eksploatacije i kolonizacije osvojenih kolonija imali su rivali Portugalci i Španjolci (Kastilja), koji su Novi svijet čak i podijelili 1494. godine. Sukladno s ugovorom

⁴⁷ Zaimeche, „Piri Reis“.

⁴⁸ Primjer lokalnih kartografa kao posjednika specifičnih znanja ili vještina, koji su vlastita iskustva iz domovine komunicirali sa širim europskim auditorijem i pretočili u kvalitetu kartografskih tradicija unutar kojih su se obrazovali ili djelovali za života, jesu: Joannes Clobucciarich (*Fluminensis*), koji je kombinirao i mediteranske i srednjoeuropske utjecaje, ali se ostvario u srednjoeuropskoj kartografiji, potom Pavao Ritter Vitezović unutar vojnokrajiških komisija za razgraničenja, Ivan Lučić i Stjepan Gradić, koji su bogato povijesno znanje, ali i koncepciju pretočili u prvu programatsku kartu objedinjenih hrvatskih zemalja, renesansni grafičari Rota i Bonifacio ili, pak, dubrovački majstor portulana Vincentius Volcius. Mlinarić – Miletić Drder, *Zbirka Novak*, 33-45.

⁴⁹ O legitimnosti kopiranja predložaka svjedoče analize u: Mlinarić, „Stare karte“, 94-95.

iz Tordesillasa, Portugalci su oplovaljavali Afriku prema istoku, zaobilazeći sjevernoafričke muslimanske države, dok su se Španjolci odlučili za neizvjesniju i rizičniju plovidbu prema zapadu. Brzina širenja geografskih i ostalih informacija o novim kontinentima, dijelom zbog tiska, ali i velikog interesa, bila je nemjerljiva s bilo čime dotad i omogućila prekretnički iskorak u novi vijek. Sama otkrića i eksploatacija novih zemalja te izmještanje trgovačkih putova na Atlantik mijenjaju tadašnji svijet, a manufaktura i poduzetništvo postaju novi zamašnjaci razvoja. Razmjenjuju se biljne i životinjske vrste, a nove kulture povezuju kontinente. Otkrića su, uz Osmansko i Kinesko Carstvo, uspostavila i treću silu, Europu, kao neusporedivo vještiju (i bržu) u gospodarenju svjetskim morima.

U vrijeme kad je Europa tek napuštala vjersko-ideološki obrazac srednjovjekovnih nekritičkih O ili T-karata osmanska je kartografija iznjedrila Piri Reisa. Velika istraživanja i otkrića nametala su potrebu za sve složenijim vizualnim kompilacijama svih poznatih geografskih podataka (*mappae mundi*), a one su sintetizirale spiritualni i svjetovni sadržaj, kombinirale ga s polumitskim bićima, ali i s političkim porukama božanskog namjesništva vladara.⁵⁰ Iako se naslanjao na „domaće“ uzore, poput arapskoga geografa al-Idrisija, Reis je bio inventivan u vlastitome terenskom radu i odmaku od ideološko-vjerskog sadržaja. Iskoristio je prednosti konzultiranja gradiva koje je istraživao u arhivima, tuđih informacija koje je prikupljao te vlastitih iskustava i saznanja do kojih je došao tijekom svojih plovidbi, kada je vodio bilješke i skicirao crteže i karte sitnog mjerila. Istraživački rad, kako terenski tako i onaj teorijski, pretočio je u svoje dvije karte svijeta koje su nastale 1513. i 1528. godine. Njegov prvi poznati kartografski rad bila je upravo prva karta svijeta iz 919. godine muslimanskog kalendara, odnosno 1513. godine⁵¹. Sačuvan je tek dio karte, vjerojatno zapadna polovica ili trećina karte svijeta⁵². Bila je utemeljena u dvojakoj tradiciji, onoj sredozemnih portulana s jedne i karata svijeta iz vremena velikih geografskih otkrića⁵³ s druge strane, uz specifičan dodatak bogate dekorativnosti. Spomenuta raskoš dokaz je da je, kao izuzetan kartografski primjerak, trebala poslužiti kao poklon važnim osobama. Nastala je kompilacijom više karata različitih autora, a prikazuje obale Atlantika s precizno smještenim atlantskim otočjem, dijelovima zapadne afričke obale te istočne obale Srednje i Južne Amerike. Cjelina je vjerojatno prikazivala cijelu Europu, Aziju, Afriku i dijelove Amerike, a strukturno i stilski karta ima obilježja portulana. Bez osobnog iskustva o Novom svijetu, ali na osnovi uspješnog teorijskoga kombiniranja tuđih informacija, predstavljala je kartografsku kompilaciju dvadesetak arapskih, grčkih, portugalskih, španjolskih i kineskih karata, srednjovjekovnih *mappae mundi*, a potencijalno i Kolumbove karte. Piri Reis je obale Srednje i Južne Amerike kartirao s mnogo detalja, od kojih je dio koji se odnosi na središnju Ameriku bio imaginaran.⁵⁴ Prikazao je ulančani planinski masiv na mjestu Andâ, pa čak i sjeverne obale Antarktike, 300 godina prije njezina otkrića. Zbog toga je karta pobudila mnoge kontroverze, iako se pokazalo da subglacijalna linija nije bila precizna, već

⁵⁰ Barber – Delano-Smith, „Image and Imagination“, 123.

⁵¹ Topkapi muzej (sign. R. 1633), obojeni fragment na pergameni, koža gazele, 630 x 870 mm. Kozličić – Mlinarić – Andrić, „Zadarski akvatorij“, 124.

⁵² Soucek, „Piri Reis“, 308.

⁵³ Goodrich, „A Cartographic Innovation“, 209; Soucek, „Islamic Charting“, 270.

⁵⁴ University of Wisconsin-Green Bay, <http://www.uwgb.edu/dutchs/PSEUDOSC/PiriRies.HTM> (posjet 16. 4. 2017)

je vjerojatno oblik južnog američkog kopna samo prilagodio obliku postojeće pergamene. Zabilježio je demografske, etnografske, zoološke, botaničke i brojne druge podatke u dalekim zemljama, a karta je izrezana na način da jače deformira istočne krejeve. Neke od svojih postupaka pojasnio je Piri Reis u svom kasnijem djelu *Kitab-i Bahriye*.⁵⁵ Pirijevo posljednje poznato djelo jest njegova druga karta svijeta iz 1528. ili 1529. godine, koja se čuva u knjižnici palače *Topkapi Serai*.⁵⁶ Također je sačuvana samo u fragmentu od vjerojatno šestine ili četvrtine originalne veličine, točnije, gornjeg lijevog ugla karte, i uokvirena bordurom. Prikazuje novost od nastanka prve karte, novootkriveni sjeverozapadni dio Atlantika i Sjeverne te Središnje Amerike, od Venezuele do Newfoundlanda i južnog Grenlanda.⁵⁷ I ovu je kartu autor potpisao i datirao u 935. godinu hidžretskog kalendara.⁵⁸ Autor navodi da kompilira „predočeni predložak“ s drugim vrijednim dokumentima.⁵⁹ Bogato dekorirana karta svjedoči o visokoj kvaliteti osmanske kartografije, koja konkurira renesansnoj produkciji iz europskih centara.

Piri Reis prepoznao je potrebe osmanske države u doba snažnih vojnopolitičkih aktivnosti s jedne strane, kao i interes velikog vezira i samog sultana za nove geografske sadržaje s druge, te je, unatoč podozrivosti drugih osmanskih kartografa prema vizualnom izričaju geografskih informacija kartom, o čemu će više riječi biti nešto kasnije, uspio ostvariti značajan napredak u kvaliteti kartografskog prikaza i opisa te produkcije generalno. Rad mu je prepoznatljiv ne samo sadržajem nego i strukturom. Unatoč tome, obje su karte svijeta izazvale dosta kontroverzi, posebno stoga što su objavljene s novim podacima o Novom svijetu u razmjerno kratkom vremenu nakon Kolumbovih otkrića.⁶⁰ Osim toga što spomenute karte dokumentiraju osmansko sudjelovanje u „stoljeću otkrića“⁶¹, one pridonose boljem poznavanju novih zemalja jer potvrđuju rasprostranjenost i brzinu pristupa najnovijim informacijama o geografskim otkrićima, a svjedoče i da su osmanski kartografi bili tolerantni i otvoreni stranim (posredovanim) geografskim informacijama. Stoga su transfer geografskih ideja i koncepata tek naizgled u takvoj transkulturalnosti mogle prijeći političke, vjerske, jezične, prometne, vojne ili bilo koje druge barijere.

U kontekstu takvog razvitka osmanske kartografije još više intrigira činjenica da Osmansko Carstvo nakon osvajanja Bosne nije poticalo kartografsku produkciju, čak ni vlastitog posjeda (osmanskog serhata), već se usprkos znatnim administrativnim potrebama države koristilo pojedinačnim lokalnim vodičima i pisanim dokumentima bez kartografskih priloga.⁶² Takvo stanje nije bitno izmijenilo niti bogato nasljedstvo arapske kulturne i kar-

⁵⁵ Soucek, „Piri Reis“, 309; Özen, „Piri Reis“, 12.

⁵⁶ Sign. Hazine 1824, pergamena, 680 x 690 mm, Kozličić – Mlinarić – Andrić, „Zadarski akvatorij“, 124.

⁵⁷ Özen, „Piri Reis“, 18.

⁵⁸ Više v. u: University of Wisconsin-Green Bay, <http://www.uwgb.edu/dutchs/PSEUDOSC/PiriRies.HTM> (posjet 16. 4. 2017)

⁵⁹ Soucek, „Piri Reis“, 309.

⁶⁰ Eventualna veza s nekom od poznatih Kolumbovih karata implicirana je na samoj karti, koja navodi da je Piri Reis došao u kontakt sa španjolskim robom i Kolumbovim suputnikom na njegovim putovanjima. Sevim Tekeli, *Kristof Komlumb'un Haritasina Duyanarak En Eski Amerika Haritasini Çizen Türk Amiralî Piri Reis*, Ankara 2005.

⁶¹ Zaimeche, „Piri Reis“.

⁶² Spomenutih osmanskih karata nalazimo u arhivima izrazito malo, što bi moglo ukazivati na sistemski ili čak ideološki zazor prema karti kao komunikacijskom alatu geografske informacije, posebno prema onima

tografske tradicije Osmanlija te pristup kartografskim radovima drugih, čime su Osmanlije dokazano raspolagale.⁶³ Istovremeno su mletački kartografi, koji su mogli slobodno pristupiti svojim posjedima na dalmatinskom kopnu, proveli geografska istraživanja priobalja istočnoga Jadrana u 15. stoljeću te ih kartirali na velikim kartografskim sintezama, dok u 16. stoljeću rade uz obilnu državnu potporu, premda rijetko izlazeći iz venecijanskih ureda⁶⁴. Nesigurnost rada na terenu i njegov česti izostanak utjecali su na lošiju kvalitetu tih sintetizirajućih radova.⁶⁵ To je razlog zbog kojeg su dalmatinsko zaleđe i bosanska unutrašnjost do 18. stoljeća ostali kartografski najslabije zastupljenim i najmanje geografski poznatim hrvatskim prostorom.

6. Karte Sredozemlja u *Kitab-i Bahriye*: analiza širenja geografskih znanja na primjeru karata istočnojadranske obale današnje Hrvatske

Kitab-i Bahriye (u prijevodu: *Knjiga o plovidbi*) nastao je iz potrebe prethodnog upoznavanja prostora koje se Osmansko Carstvo spremalo osvojiti na Sredozemlju. Stoga je za njegov nastanak bio bitan socijalno-politički kontekst u kojem je došlo ne samo do vojnih sudara već i do drugačijih mletačko-osmanskih dodira na istočnom Sredozemlju u vrijeme jačanja humanističkih ideja i procvata znanosti u Europi, s kojima i kartografija doživljava renesansu. Osmansko je Carstvo na vrhuncu svoje moći osvojilo Carigrad 1453., šireći se na područje Istočne i Srednje Europe. Nakon osvajanja Bosne 1463. godine, Osmanlije nastavljaju širenje sve do postizanja mira 1540. godine, s više ili manje kontinuiranom ekonomsko-demografskom devastacijom pograničja.⁶⁶ Sultan Selim je u ratove s Mlečanima uključio egejske gusare. Jadran je kao jedini pomorski put za izlaz mletačke mornarice na Sredozemlje ionako bio iznimno važan, a precizne informacije o moru, navigaciji, lukama i otocima od strateške su važnosti za pomorske, ali i kopnene bitke.⁶⁷ Početkom 16. stoljeća uslijedila su osvajanja istočnojadranskih gradova, do samih granica dalmatinskih distrikata, čime oni ostaju odsječeni od prirodnoga zaleđa.⁶⁸ Istovremeno je zamjetan slab mletački

---

praktične namjene, a ne religijske ili reprezentativne. Mlinarić – Gregurović, „Kartografska vizualizacija“, 356; Mirko Marković, *Descriptio Croatiae*, Zagreb 1993, 64. Zapadnjačka je interpretacija tog fenomena izostanka osmanskih kartografskih izvora uključivala argumente nepoželjne vizualizacije zbog zaštite strateških podataka, premda su o istom prostoru postojali relativno detaljni narativni deskriptivni izvori, te ga je okarakterizirala nerijetko kao osmansku kartografsku zaostalost i inferiornost. Mlinarić – Miletić Drder, *Zbirka Novak*, 49-50; Slukan, *Povijesna kartografija*, 107.

⁶³ Kozličić – Mlinarić – Andrić, „Zadarski akvatorij“, 124; Slukan, *Povijesna kartografija*, 107; Ista, *Kartografski izvori za povijest Triplex Confinium*, Zagreb 2000, 27.

⁶⁴ Kozličić – Mlinarić – Andrić, „Zadarski akvatorij“, 124;

⁶⁵ Fragmentarna topografska građa sporo se prikupljala pa se prve regionalne karte Dalmacije javljaju tek polovinom 16. stoljeća. Kao predložak ostalim radovima dugo je služila „Dalmacia nova tabula“ Jacopa Gastaldija iz Ptolemejeve *Geografije* 1548. i Camociova karta „Novo disegno della Dalmazia et Croatia“ iz 1563. Slukan, *Povijesna kartografija*, 95.

⁶⁶ Josip Vrandečić – Miroslav Bertoša, *Dalmacija, Dubrovnik i Istra u ranome novom vijeku*, Zagreb 2007, 19-21.

⁶⁷ Novak – Mlinarić – Miljenko Lapaine, „Usporedbena studija osmanskog kartografiranja hrvatske obale i otoka u 16. stoljeću“, *Kartografija i geoinformacije*, 4, 2005, 78-110, 81.

⁶⁸ Osmanlije 1522. osvajaju Knin i Skradin, 1523. Ostrovicu, 1527. Obrovac, 1538. Vranu i Nadin. Kozličić – Mlinarić – Andrić, „Zadarski akvatorij“, 123.

otpor osmanskome nadiranju, sa strateškim ciljem očuvanja kontrole na moru te izbjegavanja sukoba na kopnu. Potom je uslijedilo razdoblje koegzistencije i trgovačkog otvaranja dalmatinskih gradskih tržišta osmanskim trgovcima, a privlači se i osmanska trgovina iz zaleđa u mletačke luke, što je pomoglo u očuvanju mira sve do Ciparskoga rata 1570.

Putovanja Piri Reisa te skiciranje luka i otočja na Sredozemlja rezultirali su nastankom velike zbirke tekstova i karata, u funkciji priručnika za pomorce. Zbirka objedinjuje dvojni izričaj geografske informacije: vizualnu, odnosno slikovnu, ali i narativnu kartografiju jer se sastoji od tekstualnog plovidbenog vodiča (peljara) i karata koje prate tekstove. U poglavlje „Dalmacya kiyilari“ uključeni su i opisi istočnojadranske obale, od juga prema sjeveru. Za razliku od karata svijeta, u kojima je više preuzimao tuđi rad i začínjao ga vlastitom imaginacijom, *Kitab* otkriva veličanstveni genij Piri Reisovih karata i tekstova, koji ne nalazimo u radovima kršćanskih suvremenika. Prva verzija atlasa, koja je završena 1521., ukorijenjena je u tradiciju portulana i izolara usprkos tome što je srednjovjekovna tradicija praktičnih pomorskih rukopisa i peljara bila prije svega talijanska i katalonska specijalnost, s tek izuzetno arapskim i turskim autorima.⁶⁹ Piri Reis je podatke za knjigu crpio iz vlastitih dokumenta, umjesto tuđih zapisa. U narativnom dijelu detaljno je informirao pomorce o otocima i lukama, vjetrovima, sidrištima, opasnim plićinama i podvodnim grebenima, izvorima pitke vode i ruševinama kao dobrim skloništima, navodio je veličinu pojedinih luka uz mogućnost za sidrenje brodova, ukazivao na prečace, kanale i fortifikacije, kao i na ostale prepoznatljive obalne oznake korisne za terestičku navigaciju i signalizaciju. Središnji dio *Kitab-i Bahriye* sadržavao je dvjestotinjak pomorskih karata s detaljnim opisima otočja, obala i luka Sredozemlja, koji su bili raspoređeni redosljedom obrnutog hoda kazaljke na satu. Takav sadržaj mogao je praktično pridonijeti sigurnijoj plovidbi čak i neiskusnim pomorcima u novim vodama. Pisan je staroturskim (osmanskim) jezikom i arapskom grafijom. Rukopis prve verzije *Kitaba* doraden je i posebno dekoriran te je 1526. posredovanjem Ibrahim-paše predan sultanu Sulejmanu I. Radi se o ekstenzivnom i kompletnom portulanu, iz kojeg je većina lokaliteta na grčkim i egejskim obalama zabilježena u maniri talijanskih autora pa se može pretpostaviti da se Piri Reis koristio talijanskim uzorima, prije svega izolarom Bartolomea dalli Sonettija iz 1485. godine.⁷⁰ Prva verzija bila je manje ukrašena i namijenjena plovidbi, dok je druga, namijenjena darivanju elite, bogato ukrašena kaligrafijom, bojama, minijaturama te detaljnim skicama i crežima luka (Istanbul, Venecije i Kaira). Uporišta njegovih piratskih putovanja u Alžiru i Tunisu bila su uključena samo u prvu verziju, na kojoj su potencijalno radili čak i drugi minijaturisti, odnosno potpisani prepisivači, dok su prepisivači drugog izdanja ostali anonimni.⁷¹ Ilustratori druge verzije bili su poznati istanbulski minijaturisti⁷². Druga je verzija *Kitaba* iz 1526. pisana u stihovima, a uzima u obzir uvjete i aspekte plovidbe (smjer vjetrova, ulogu kompasa, određivanje geografske širine, pomorsku i oceansku geografiju te nova geografska otkrića Španjolaca i Portugalaca koja su se upravo zbivala na svjetskoj sceni⁷³). Između dvaju izdanja postojale su primjetne razlike u kartografskom pristupu. Dok karte prve verzije prikazuju veće

⁶⁹ Soucek, „Piri Reis“, 308-309.

⁷⁰ Goodrich, „A Cartographic Innovation“, 208.

⁷¹ Isto, 309.

⁷² Zaimeche, „Piri Reis“.

⁷³ Soucek, „Piri Reis“, 309.

regionalne cjeline s dužom obalnom linijom i više otoka, luka i gradova te predstavljaju pregledne regionalne karte, prijepisi druge verzije *Kitab-i Bahriye* zbog ispuštanja teksta donose detaljnije kartografske prikaze, ali i vidljivu promjenu kartografske metodologije u smjeru demonstracije minijaturističkih vještina osmanskih majstora. Stoga su prikazi pojedinih otoka ili luka detaljniji u kartografskom sadržaju, ali i bogatiji brojem, odnosno raznolikiji oblikom utvrda i naselja. Što se tiče prikaza hrvatskih zemalja na istočnojadranskoj obali, karte Piri Reisa predstavljaju najstarije kartografske dokumente osmanske proizvodnje koji prikazuju obalnu liniju i otoke u rasponu od krupnog mjerila za izolare pojedinih otoka do sitnijeg mjerila za subregionalne prikaze poput akvatorija Pelješca i Korčule. U poglavlju „Dalmacya Kiyilari“ iz izdanja prve verzije iz knjižnica *Süleymaniye*, koje je doživjelo reprint 1988. godine,⁷⁴ s transliteracijom i prijevodima na suvremeni turski i engleski jezik, nalaze se čak 23 karte hrvatskih luka i otoka, od Dubrovnika na jugu do Umaga na sjeveru.⁷⁵ Plovidbene instrukcije, zajedno s navođenjem specifičnosti pojedine luke, od prirodnih bogatstava, izgleda arhitekture, mogućnosti orijentacije, sidrenja i izgleda podmorja do bilježaka o toponimima u prijevodu i arapskoj grafiji, ukazuju na činjenicu da je Reis pribavio povijesne informacije o tim mjestima (npr. *Eski Cara* – Biograd, *Yeni Cara* – Zadar), ali i da je poznao neke jezične (bilo hrvatskog ili romanskog podrijetla) specifičnosti prostora (npr. Jablanac (*Yayigaca*) ili šiloko za jugoistočni smjer vjetra).⁷⁶ Kulturne ambijente prostora koje prikazuju karte moguće je rekonstruirati na temelju elemenata poput orijentacije karata, plovidbene informacije o zaljevima i rtovima, izgleda obalne linije, odnosno položaja otoka, toponima naselja, istaknutih fortifikacija i ostalih vizualnih markera, prometnih komunikacija, orografskih i hidrografskih elemenata prostora pa sve do geopolitičkih informacija o granicama i suverenitetima različitih vrsta. S obzirom na to da se zbog oskudice arhivskih izvora osmanska kartografija smatrala zaostalom, uvid u znanstvenu metodologiju i kumulirana znanja te geografske informacije pohranjene u *Kitabu*, posebno u odnosu na pedeset godina mlađe mletačke izolare Camocija (1571.), Pinargentija (1573.) i Rosaccia (1606.),⁷⁷ omogućuje revalorizaciju osmanske kartografije u drugačijem svjetlu. Bilo je neobično to da političko-strateški zainteresirana Venecija nije imala razvijenu sustavnu kartografsku sliku istočnojadranskog priobalja koje je kontrolirala kao što je to izradio stranac Piri Reis.⁷⁸ Iako se i sâm oslanjao na talijansku geografsku i lingvističku građu, njegov je rad bio konkurentan, ali i nadmoćan mletačkim izolirima,⁷⁹ kako u pogledu tehnike tako i geografskog znanja. To samo potvrđuje tezu da je osmanski izbor o neproduciranju uporabnih kartografskih izvora tijekom ranog novog vijeka bila svjesna ideološka odluka o zanemarivanju karte kao medija, koja nije bila uzrokovana nedostatkom kartografskih kompetencija ili neznanjem.

⁷⁴ Ertugrul Zekai Ökte (ur.), *Kitab-i Bahriye Pîrî Reis*, Istanbul 1988.

⁷⁵ Popis i detaljnija analiza u: Novak – Mlinarić, „Jadranska obala“, 329-365; Novak – Mlinarić – Lapaine, „Usporedbena studija“, 79.

⁷⁶ Kozličić – Mlinarić – Andrić, „Zadarski akvatorij“, 128-134.

⁷⁷ Novak – Mlinarić, „Jadranska obala“, 362-363.

⁷⁸ Novak – Mlinarić – Lapaine, „Usporedbena studija“, 109; Novak – Mlinarić, „Jadranska obala“, 362-363.

⁷⁹ Kozličić – Mlinarić – Andrić, „Zadarski akvatorij“, 144.

7. Zaljučak: važnost Piri Reisa u kartografskoj imaginaciji svijeta i mapiranju istočnojadranske obale 16. stoljeća

Osvajački ratovi Osmanlija iziskivali su prethodno upoznavanje geografskih prostora na koje su pretendirale. Vrijednost i mjesto koju izuzetan rad znanstvenika, pomorca, putnika i državnika Piri Reisa zauzima u europskoj i svjetskoj kulturnoj povijesti određeni su njegovom inovativnošću na kraju vrlo produktivne i autentične faze islamske kartografije na razmeđu Istoka i Zapada, srednjovjekovlja i renesanse, staroga i novoga. Na temelju radova Piri Reisa, kako izolara tako i regionalnih pomorskih karata korisnih i u komercijalnoj navigaciji i u vojne svrhe, ali i karata svijeta, proizlazi da su geografska znanja Istoka bila respektabilna, s jasnom slikom o svijetu s druge strane granice. Na istočnom Sredozemlju i Jadranu, kao kanalu kulturnoga transfera prije nego njegovoj prepreci, Piri Reis je, premda stranac i pripadnik neprijateljske mornarice, sastavio *Kitab-i Bahriye*. Bio je to pomorski atlas i peljar temeljen na vlastitom iskustvu osobnih zapisa te pomno odabranih i preuzetih informacija iz tuđih radova kojima je imao pristup. Taj je rad u spoju karata i tekstualnih opisa otočja i obala predstavljao istinski plovidbeni priručnik s potpuno novim, preciznim i provjerenim informacijama. Takve strateški važne informacije o istočnom Jadranu postale su iznimno važne nakon osvajanja Bosne, tim više jer je malo osmanske kartografske građe toga vremena bilo uopće poznato. Njegove karte i način na koji je „gradio“ vlastiti svijet, iako subjektivni konstrukt, imaju sve karakteristike portulana. Korisnim informacijama o akvatoriju koji prikazuju, vjetrovima, sidištima, izvorima vode, utvrdama, kopnenim markerima, nekim zabilježenim i prvi put, njegove karte omogućuju sigurniju navigaciju. Takve pomorske karte, od kojih su neke regionalne karte Dalmacije, a druge tek panoramske vedute i izolari, predstavljaju iskorak u poznavanju ovih prostora ne samo u muslimanskom svijetu, i to unatoč činjenici da Piri Reis nije imao sljedbenika u osmanskoj kartografiji. Naime, zbog osobnog je kartografskog iskustva, prikupljanja podataka, znanja ili bar djelomičnog poznavanja jezika *Kitab* potvrdio da je čvrsto utemeljen na jasnoj znanstvenoj metodologiji u izradi praktičnih karata krajem srednjeg vijeka. Količina kumuliranog znanja na području geografije i kartografije vidljiva je također i u Reisovim kartama svijeta, čija relevantnost ukazuje i na značajan doprinos razvitku kartografije te na potrebu za revalorizacijom osmanske kartografije uopće. Piri Reis je svojim kartama potvrdio da je imao pristup najnovijim podacima o geografskim otkrićima (u Novom svijetu), a one odražavaju i toleranciju te otvorenost prema stranim (posredovanim) geografskim informacijama. Premda je rad Piri Reisa bio iznimka i zapravo nije autentičan primjer islamske kartografije, on je zbog utjecaja svojih zapadnih uzora i srednjovjekovnih *mappae mundi* omogućio daljnji razvitak te diseminaciju postojećih znanja i vještina. Piri Reis se osobno upoznao s tuđom kulturom i znanjima, prihvatio je i obilato preuzeo te preradio u svoj rad, pridonoseći prijenosu i protočnosti znanja kao posrednik između svjetova. Stoga je njegov rad bio komparativno impresivan i zadivljujući spram zapadnjačke kartografije jer sve do 19. stoljeća ne nalazimo plovidbenih detalja jadranskog prostora kao što postoje u *Kitab-i Bahriye*.